

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی
سال نهم، شماره بیست و یکم، بهار و تابستان ۱۴۰۳

معرفی و بررسی ویژگی‌های سبکی نسخه خطی مفتاح الاسرار در شرح گلشن راز شیخ محمود شبستری^۱

مهناز عارف کشفی^۲

دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

مریم زیبایی‌نژاد^۳

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)

مرتضی جعفری^۴

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

چکیده

معرفی و بررسی نسخه‌های خطی که بخشی از هویت تاریخی، فرهنگی و ادبی کشور است برای رسیدن به آینده‌ای بهتر، سودمند و ضروری به نظر می‌رسد. یکی از این نسخه‌های خطی، *مفتاح الاسرار*، شرح منظوم گلشن راز شبستری است که شیخ رشیدالدین بیدوازی، از مشایخ سلسله عرفانی ذهبیه، در سال ۸۶۳ق آن را سروده است. در حال حاضر، تنها یک نسخه از این اثر موجود است که در سال ۱۰۹۶ق به خط میرزین‌العابدین بن میرمعص‌الدین (معزالدین) کاشانی رونویسی شده است و اکنون در کتابخانه حوزه علمیه حضرت ولی عصر (عج) شیراز

۱. تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۰۹/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵

۲. M.aref@iau.ir

۳. m.zibaeenejad@iau.ir

۴. Morteza.jafari55@gmail.com

نگهداری می‌شود. در این پژوهش، نسخه خطی *مفتاح الاسرار* معرفی می‌گردد و به برخی از ویژگی‌های سبکی آن اشاره می‌شود. یافته‌های این پژوهش که به روش اسنادی-توصیفی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده، نشان می‌دهد که شیخ رشیدالدین، *مفتاح الاسرار* را بر وزن *گلشن راز* و با همان سبک سروده و برای شرح ابیات آن از اعتقادات شیعی اثنی‌عشری خود بهره گرفته است. سبک *مفتاح الاسرار*، عراقی است که گاه به سبک خراسانی متمایل می‌شود. شیخ رشیدالدین از میان سخنوران پیشین، بیش از همه به نظامی و سعدی توجه داشته است. وی متأثر از سبک شبستری، در شرح و توضیح مطالب، به آیه‌ای از قرآن یا حدیث استناد می‌کند. از این‌رو، آرایه تضمین، بیشترین بسامد را نسبت به دیگر آرایه‌های ادبی داراست. از نظر نسخه‌نویسی، وجود غلط‌های املایی و یکدست نبودن شیوه کتابت، نشان‌دهنده کم‌بهره بودن کاتب از سواد کافی است.

کلیدواژه‌ها: نسخه خطی، *مفتاح الاسرار*، شیخ رشیدالدین بیدوازی، *گلشن راز*، شیخ محمود شبستری.

۱. مقدمه

پیشرفت و تعالی فرهنگ یک جامعه در گرو آگاهی از پیشینه تاریخی و ادبی به‌جامانده از گذشتگان است تا عاری از هر نوع حب و بغض و با نگرشی علمی و انتقادی، علل ناتوانی گذشتگان بررسی شود و برای ساختن آینده‌ای بهتر و استوارتر، چراغ راه باشد. بنابراین شناسایی، معرفی و بررسی نسخه‌های خطی که بخشی از هویت تاریخی، فرهنگی و ادبی کشور است، برای دستیابی به آینده‌ای روشن‌تر و سنجیده‌تر، سودمند و ضروری به نظر می‌رسد.

در سده‌های هفتم و هشتم هجری قمری، سرودن منظومه‌های عرفانی آمیخته با مباحث تربیتی و اجتماعی رونق یافت؛ چراکه آشفتگی اوضاع زمانه و رواج فساد در آن دوران، اندیشمندان را بر آن می‌داشت که منظومه‌هایی پندآموز و تربیت‌محور تألیف کنند (صفا، ۱۳۸۰:

۹۱) اعتقاد حاکمان تیموری به تصوف و احترام به صوفیان، قرون نهم و بعد از آن دهم را در زمره یکی از بهترین ادوار تاریخی ایران برای رشد و گسترش تصوف کرد (ظهوریان و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۰۳). توجه و ارادت شاهرخ و برخی امیران تیموری به مشایخ صوفیه و علمای شریعت، باعث گسترش تصوف و دیانت شد و کار مساجد و خانقاه‌ها و اعتبار مذهب و عرفان و تصوف بالا گرفت. تشیع به تصوف نزدیک شد و فقها و متشرعان نیز به عرفان و تصوف گرایش یافتند و از میان آنان، کسانی که ذوقی و طبعی شاعرانه داشتند، اشعار عرفانی سرودند و رموز و اصطلاحات صوفیه را در شعر به کار گرفتند (سجادی، ۱۳۷۲: ۱۶۷). از آنجاکه برخی کتاب‌ها در طول زمان از مقبولیت و پذیرش بیشتری برخوردار می‌شد، نسخه‌نویسی از آن‌ها بیشتر انجام می‌گرفت و گاه در این نسخه‌ها، متن اصلی دستخوش تغییرات سهوی و عمدی می‌شد. با تصحیح این نسخه‌های خطی، می‌توان شکل درست‌تری از آن اثر ارائه کرد. منظومه عرفانی گلشن راز شیخ محمود شبستری (۷۲۰ق) که به بحر هزج مسدس مقصور یا محذوف سروده شده، از زمان تألیف، مورد توجه اهل ادب و عرفان قرار گرفت و شرح‌های متعددی بر آن نوشته شد. مانی به نقل از آقای احمد گلچین معانی بیش از پنجاه شرح بر گلشن راز را برشمرده که نشان‌دهنده ارزش و اهمیت آن کتاب است (مانی، ۱۳۷۰: ۳۲-۳۶)؛ از جمله: مفاتیح الاعجاز لاهیجی، روضه اطهار شاه نعمت‌الله ولی، نسائم گلشن شاه داعی‌الله، شرح الهی/اردبیلی، شرح بابا نعمت‌الله نخجوانی، شرح ابن‌ترکه، شرح رشتی استادی، شرح کاظم دزفولیان و... .

مفتاح الاسرار یکی از شرح‌های گلشن راز، تألیف شیخ رشیدالدین بیدوازی از عرفای بزرگ سده نهم هجری قمری می‌باشد که به صورت منظوم است و تنها نسخه خطی آن که تاکنون پیدا شده و در دسترس قرار دارد، در کتابخانه حوزه علمیه حضرت ولی عصر (عج) در شیراز نگهداری می‌شود (منزوی، ۱۳۷۷: ج ۴). این نسخه خطی را میرزین‌العابدین بن میر معضالدین (معزالدین) کاشانی در سال ۱۰۹۶ق کتابت کرده است. از آنجاکه گلشن راز، مفاهیم پیچیده عرفانی را در حجمی اندک بیان کرده است، پژوهش‌های بیشتر می‌تواند پرده از دشواری‌های

لفظی و معنایی متن بردارد و چراغی فراراه سالکان و عاشقان طریقت و معرفت الهی برافروزد. این پژوهش که به روش اسنادی-توصیفی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است، در نظر دارد علاوه بر معرفی نسخه خطی مفتاح الاسرار در شرح گلشن راز، به بررسی سبکی آن به اختصار بپردازد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

از آنجاکه نسخه خطی مفتاح الاسرار در شرح گلشن راز، تاکنون تنها نسخه موجود از این کتاب است، هیچ پژوهشی درباره آن انجام نشده است. این پژوهش برای نخستین بار بر روی نسخه خطی مفتاح الاسرار در شرح گلشن راز انجام می‌شود و امید است که پس از این، مورد استفاده دیگر پژوهشگران قرار گیرد اما در باب تصحیح نسخه‌های خطی شروح گلشن راز و بررسی سبکی آن‌ها، پژوهش‌هایی انجام گرفته که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: پژوهش علی دهقان (۱۳۹۸) که شرح گلشن راز بابا نعمت‌الله نخجوانی را تصحیح و از منظر سبکی بررسی کرده است. محمدرضا برزگر و عفت کرباسی (۱۳۷۶) به تصحیح و بررسی ویژگی‌های شرح گلشن راز الهی اردبیلی پرداخته‌اند. کاظم دزفولیان (۱۳۷۵) شرح گلشن راز ابن‌ترکه را تصحیح کرده و تعلیقاتی بر آن نوشته است. فیروز مردانی (۱۳۹۷) ضمن معرفی نسخه خطی شرح گلشن راز از شیخ بابا نخجوانی، آن را از نظر سبکی و محتوایی مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. منوچهر اکبری (۱۳۹۳) نسخه خطی شرح گلشن راز از شیخ مظفرالدین علی بن محمد شیرازی رومی را معرفی کرده و درباره مؤلف و نسخه‌بدل‌های آن شرح، توضیحاتی داده است. احمد امیری خراسانی (۱۳۹۵) در معرفی نسخه خطی شرح گلشن راز از احمد بن موسی رشتی استادی، ضمن توضیح درباره مؤلف، ویژگی‌های سبکی آن را نیز بررسی کرده است.

۲. زندگی‌نامه

شیخ رشیدالدین محمد بیدوازی، عارف بزرگ سده نهم هجری و از اقطاب و مشایخ سلسله عرفانی ذهبیه، در سال ۸۰۵ق، در روستای بیدواز اسفراین خراسان زاده شد. نام پدرش یحیی و کنیه‌اش رشیدالدین بود. وی پس از تحصیل در علوم متداول زمان در اسفراین و مشهد، به خدمت امیر سید شهاب‌الدین عبدالله برزش آبادی، از اقطاب و مشایخ آن سلسله درآمد و پس از طی مراتب کمال نزد ایشان، با اجازه مرشد روحانی خویش، به مرتبه ارشادی نائل آمد و پس از درگذشت پیر بزرگوارش، به مدت ۲۴ سال هدایت و راهنمایی سالکان طریقت را به عهده گرفت. از جمله شاگردان شیخ می‌توان شیخ شاه علی اسفراینی (۹۰۸ق) داماد و جانشین ایشان را نام برد.

شیخ رشیدالدین، علاوه بر تدریس علوم شرعی و تفسیر قرآن و تألیفات عرفانی و تربیت و ارشاد سالکان، به باغداری و دامپروری نیز می‌پرداخت (بیدوازی، ۱۳۸۲: ۱۳۷) و بخشی از املاک شخصی خود را وقف رسیدگی به نیازمندان و یتیمان و مسافران کرده بود (همان: ۱۵۰). وی در شهرهای سمرقند و بخارا، هرات، کابل، مرو، تاشکند و خیوه مریدان بسیاری داشت و با آن‌ها مکاتبه می‌نمود (همان: ۱۴۵). شیخ رشیدالدین پس از ۲۴ سال هدایت و ارشاد سالکان در سال ۸۷۷ق، در ۷۲ سالگی درگذشت و در خانقاهش در اسفراین به خاک سپرده شد.

۳. تألیفات

شیخ رشیدالدین علاوه بر تدریس علوم ظاهر و باطن و ارشاد و هدایت سالکان طریقت، آثار ادبی و عرفانی ارزشمندی تألیف کرده است. علاوه بر *مفتاح الاسرار* که موضوع این پژوهش می‌باشد، آثار دیگر شیخ از این قرار است:

ریاض الافیاض: این کتاب در صفحه ۷۸۷ مجله فرهنگ و تحقیقات ایرانی آینده، شماره بهمن-اسفند ۱۳۶۵ معرفی شده است. همچنین در شماره ۲۲۶ هفته‌نامه فرهنگی-اجتماعی *ندای*

قومس، دوم اسفند ۱۳۷۴ از این کتاب نام برده شده است.

مثنوی **المصباح**: نام این مثنوی در کتاب تاریخ ادبیات ایران به عنوان کتابی در شرح مسائل عرفانی و در توضیح سه اصل محبت و فنا و نیاز ذکر شده (صفا، ۱۳۸۰: ۱۹۹) و زمان تألیف آن، سال ۸۵۲ق بوده است. آقای جواد حامدی حق، این مثنوی را در سال ۱۳۸۲ تصحیح و شرح کرده است.

أسطر غیبیه: درباره توحید و شرح اسماء حسنی است و در طی سال‌های ۸۷۱ تا ۸۷۵ق تألیف شده است. تصحیح و شرح آن، موضوع رساله دکترای خانم سیده طیبه حسینی ازغندی در سال ۱۳۹۰ بوده، همچنین در سال ۱۳۹۶ توسط آقای جواد حامدی حق، تصحیح و شرح گردیده است.

اسرار و رموز عشق و محبت: رساله‌ای عرفانی است به نظم و نثر و به سبک **گلستان** سعدی که در سال ۸۷۴ق، تألیف و در سال ۱۳۹۶ به کوشش آقای جواد حامدی حق، تصحیح و شرح شده است.

غزلیات: اشعار شورانگیزی که به مقتضای ظهور حالات معنوی در مراحل معرفت سروده شده است. حدود ۳۲ غزل آن را آقا میرزا احمد عبدالحی مرتضوی تبریزی ملقب به وحیدالاولیا (۱۲۸۶-۱۳۷۵ق) از اقطاب و مشایخ سلسله عرفانی ذهبیه در سال ۱۳۵۰ق، همراه با رساله **کمالیه** امیر سید عبدالله برزش آبادی چاپ کرده است.

۴. بحث و بررسی

مثنوی **مفتاح الاسرار**، شرحی عرفانی بر **گلشن راز** شیخ محمود شبستری است که تاکنون تنها یک نسخه خطی از آن به دست آمده و در کتابخانه حوزه علمیه حضرت ولی عصر (عج) شیراز نگهداری می‌شود (منزوی، ۱۳۷۷: ج ۴). براساس متن کتاب، زمان تألیف آن، سال ۸۶۳ق بیان شده است:

به سال هشتصد و شصت و سوم بود که هر غنچه گره از روی بگشود
 به بستان خراسان، اسفراین حقش بادا ز هر آفات صاین
 شد این نامه تمام از لطف حتی ازو عشاق را بادا ترقی
 بیت ۷۰۹۷-۷۰۹۹

منزوی در فهرست نسخ خطی، مؤلف مفتاح الاسرار را ناشناس بیان کرده درحالی که از متن کتاب، نام مؤلف، شناسایی می‌شود. شیخ رشیدالدین در اشعار خود تخلص «رشید» را که با واسطه باطنی مرشد خویش، سید عبدالله برزش آبادی از امام رضا(ع) دریافت کرده بود، به کار می‌برد (بیدوازی، ۱۳۸۲: ۱۳۹)

الهی، راه خود بر جمله بگشای ز مرآت درون‌ها زنگ بزدای
 که ننماید در آن غیر از جمالت همه بینند خود را در وصال
 برافکن پرده ناز از رخ خویش که تا برخیزد این ریب و شک از پیش
 رهد جان «رشید» و صد چو او هم به نور طلعت از ظلمات مبهم
 بیت ۱۴۴-۱۴۷

شیخ رشیدالدین سبب تألیف کتاب را درخواست و تشویق مریدان دیگر بیان می‌کند که پس از کسب اجازه از مرشد خود به شرح گلشن راز می‌پردازد:

گروهی از اعزه کرد درخواست که مفتاح در گلشن شما راست
 به دست ما هم ار افتد چه نیکوست دماغ ما هم اندر خورد آن بوست
 اجازت خواستم زان غوث اعظم خلوص زبده اولاد آدم
 انیس و ملجأ مجموع طلاب به دوران نقطه و سلطان اقطاب
 میان زمره، عبدالله تحقیق ازو در جلوه نور ذوق و تدقیق
 ز بعد استجازه واستخاره شدم مشغول با دل پاره پاره
 بیت ۱۱۶-۱۲۱

منظور از عبدالله تحقیق، سید امیر عبدالله برزش‌آبادی از اقطاب و مشایخ سلسله عرفانی ذهبیه است که شیخ رشیدالدین نزد ایشان مراحل کمال و معرفت را طی کرد و پس از وفات مرشد خود به‌جای ایشان، هدایت سالکان و ارشاد مریدان را به‌مدت ۲۴ سال به عهده گرفت (بیدوازی، ۱۳۹۶: ۳۴).

کاتب این نسخه خطی، میرزین‌العابدین بن میرمعض‌الدین (معزالدین) کاشانی است که کتابت این نسخه را در تاریخ نهم ذی‌الحجه سال ۱۰۹۶ق به پایان رسانده است. درباره میرزین‌العابدین، اطلاعاتی در دست نیست. نامی هم از میرمعض‌الدین کاشانی در هیچ منبعی ذکر نشده است. به نظر می‌رسد که کاتب، نام پدرش را به‌اشتباه میرمعض‌الدین نوشته است. اگر چنین بوده باشد، پدرش میرمعزالدین کاشانی بوده که بنا بر گفته نصرآبادی از خوش‌نویسان عصر صفوی بود که خط نسخ را بسیار نازک می‌نوشت (نصرآبادی، ۱۳۷۹: ۳۰۵).

نسخه خطی مفتاح الاسرار، کتابی است به خط نسخ در اندازه ۲۴×۱۳ سانتی‌متر با جلد چرمی قهوه‌ای ساده بدون آستر و لایه که صفحاتی از ابتدای آن افتاده است. حدود ۷۱۱۹ بیت دارد. از آن میان، ۹۰۲ بیت برگرفته از کتاب گلشن راز است که با خط کوتاهی از متن جدا و مشخص شده است. هر صفحه، ۱۵ سطر دارد که بدون تزیین و ساده است. به‌جای شماره صفحه، رکابه^۱ دارد. در بخش ترقیمه^۲ کاتب ضمن نوشتن نام خود، تاریخ پایان کتابت را با ذکر صلوات بر پیامبر(ص) و دعایی خاص بیان کرده است. «اگر کاتب، بهره‌ای از فضل و سواد داشته باشد، در ترقیمه، نام مؤلف و مکان کتابت را می‌نویسد و نسخه را با عباراتی استوار و سنجیده به پایان می‌برد» (هروی، ۱۳۶۹: ۱۲۵) ولی در پایان این نسخه، چنین نوشته‌ای دیده نمی‌شود و اشاره‌ای به نام مؤلف و مکان کتابت نشده است. این امر گویای کم‌بهره بودن کاتب از فضل و سواد کافی است. «شبهه کتابت که بر اثر افزایش طلاب و اهل علم و استفاده از کتاب‌های درسی و توجه علما به استنساخ نسخه‌ها گسترش یافته بود، عاملی برای ورود کاتبان

کم‌سواد و ناآشنا به علوم مختلف و در نتیجه ورود غلط‌های عمدی یا سهوی در نسخه‌های خطی بود» (همان: ۲۵). در زیر به برخی از غلط‌های نسخه‌نویسی در این کتاب اشاره می‌شود: غلط‌های املائی مانند برخواست به جای برخاست، مشقول به جای مشغول، خار به جای خوار در ابیات زیر:

چو او برخواست اندر ذکر بنشست وزین افتادگی با دوست پیوست

بیت ۴۸۱

گهی مشقول می‌گشتم به تشریع نمودم اندر ابهامات توضیح

بیت ۱۲۶

کلامی کو به تقلیدش دلیل است به نزد عارفان خار و ذلیل است

بیت ۹۱۵

نوشتن برخی حروف با نقطه اضافه مانند حروف ج و ب و یا بدون نقطه مانند حرف:

جهانی سازد از یک شیوه حیران غلامی را کند بر شاه، سلطان

بیت ۶۹۶۳

چو تأثیرات خاصه باز یابی ز هر تأثیر سوی وی شتایی

بیت ۶۹۰۶

خوش آن آتش کزو شد پخته و خام خوش آن سعله کزو نورست انجام

بیت ۶۸۹۸

حذف سرکش گ و ک:

به ایمانی رسی از راه معنی که گفتن زان‌همه کفرست و دعوی

بیت ۶۸۹۶

به استقبال تو آید ملایک نهاده بهر تعظیمت ارایک

بیت ۲۹۸۷

چسباندن یک، به ، را، ها، این و آن به اسم بعد و پیوسته نوشتن مسند با فعل اسنادی:

چو موسی یکزمان ترک عصا کن چه و چونرا درین معنی رها کن

بیت ۶۸۱

نداند پا و دست آنلحظه عاشق سراسیمست از حسن موافق

بیت ۱۳۳۵

چو در تفصیل آمد عکس اجمال بهر اجمال و تفصیلست اینحال

بیت ۵۷۳

بیکدم صدهزار ایجاد و اعدام ز فیض خالق او دارد سرانجام

کنون از آخرت اینجا خبرهاست که تنگیها بسی در رهگذرهاست

بیت ۲۹۸۵

۵. ویژگی‌های سبکی

مثنوی مفتاح الاسرار از آنجاکه در سده نهم هجری قمری تألیف شده، متأثر از ویژگی‌های سبکی و مختصات شعری آن دوران، موسوم به سبک عراقی است. «سبک عراقی به لحاظ چهارچوب زبان، همان چهارچوب فارسی قدیم یعنی سبک خراسانی است که بسیاری از مختصات کهن خود را از دست داده و در عوض تاحدودی مختصات جدید یافته است و آن مقدار از مختصات سبک خراسانی که در آن مانده به لحاظ بسامد، با دوره قدیم متفاوت است. می‌توان گفت که زبان از دیدگاه خواننده امروزی مأنوس‌تر است، لغات فارسی اصیل قدیم، کم شده و به جای آن، لغات عربی جایگزین شده است» (شمیسا، ۱۳۷۱: ۲۵۸). واژه‌های عربی در شعر بیشتر شاعران این دوران، مأنوس و جزء لغات متداول است. از ویژگی‌های سبکی مفتاح الاسرار می‌توان به برخی از این موارد در زیر اشاره کرد:

هم قافیه کردن واژه‌ها براساس تلفظ فارسی قدیم مانند رد-خود، به‌شیوه سبک خراسانی:

نصیب خلق و اسما داند از خود اگر کس را قبول افتد اگر رد

بیت ۵۸۶

آوردن همی به جای می در فعل اخباری:

چو او بنمود رویت خوش برآسا اگر گبرت همی خوانند و ترسا

بیت ۶۹۱۶

کاربرد اندر به جای در:

قدم از سرکن اندر راه یاری که این ره سربسر عجز است و خواری

بیت ۶۷۷

آوردن مر همراه مفعول:

مرین صاحب تصرف را همیشه جز این دو راه رفتن نیست پیشه

بیت ۲۰۶

تطابق موصوف و صفت به شیوه دستور زبان عربی مانند ترتیبات مطلوبات:

ز ترتیبات مطلوبات مکنون همان مکنونات حاصل آید اکنون

بیت ۴۹۰

ساکن آوردن سه حرف درپی هم به ضرورت وزن شعر:

چو روح القدس غمخوار یتیمانست برآن درگه مربی مقیمانست

بیت ۶۵۷۱

شیخ رشیدالدین در هر کدام از تألیفاتش، با به کارگیری معانی دقیق و لطیف عرفانی و چاشنی تعلیم و اندرز در قالب سخنی استوار و سنجیده و توازن لفظ و معنا، نشان می‌دهد که در حوزه نظم و نثر، بین شاعران و نویسندگان سده نهم هجری قمری، از اعتبار و مقبولیت بالایی برخوردار است. متن مثنوی مفتاح الاسرار در مقایسه با آثار دیگر شیخ، مشق شاعری شمرده

می‌شود. وجود ابیاتی متوسط در کنار ابیاتی زیبا و لطیف، متن را دچار غث و سمین^۳ کرده است:

زند فراش قدرت خیمه بیرون کند مشاطه روی پرده گلگون

بیت ۲۲۸۹

دم حق‌الیقین با مؤمنین زد خروش لا أحب‌الأفلین زد

بیت ۲۵۳

الهی راه خود بر جمله بگشای ز مرآت درون‌ها زنگ بزدا

بیت ۱۴۴

درآن عالم رسیدن کار کس نیست که این پروانگی کار مگس نیست

بیت ۲۳۴۹

شیخ رشیدالدین در این ابیات با بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی نظیر تشبیه، استعاره و تضمین، شوری به سخن می‌بخشد و چنین انتظار می‌رود که این شورانگیزی و زیبایی تا پایان متن، یکدست و هموار پیش برود اما آوردن ابیاتی متوسط در لابه‌لای اشعار، این همواری و یکدستی را خدشه‌دار می‌کند. البته اشتباهات کاتب را در کتابت، نباید نادیده گرفت. چه‌بسا این ابیات متوسط، نتیجه اشتباهات سهوی یا عمدی کاتب بوده است و از آنجاکه این مثنوی، تاکنون نسخه‌بدلی ندارد، درستی یا نادرستی، ضعف یا قوت آن ابیات، مشخص نمی‌شود:

ندانستی اگر خود را چگونه ورا دانی که نیستی تو نمونه

بیت ۱۵۶۸

در آن ره پا نهادن دستگه نیست کزو تا تو ز تو تا او چو ره نیست

بیت ۴۷۱

در آینه هرآینه که عکس است نمودن راست‌وچپ آری ز عکس است

بیت ۲۷۳۱

نتایج نیست از افکار حاصل آماده ساز اما نفس قابل

بیت ۵۱۲

فراوانی کاربرد اصطلاحات عرفانی و رموز تصوف از دیگر ویژگی‌های شعر سده نهم هجری قمری است و چون مفتاح الاسرار، منظومه‌ای عرفانی است در جای‌جای کتاب به این اصطلاحات اشاره شده است. برخی از این اصطلاحات به قرار زیر است:

خوف و رجا: خوف از حالات تصوف است و آن بیمی است که بنده همواره از خدای در دل دارد، رجا امیدواری به رحمت و عفو خداوند متعال است (سجادی، ۱۳۷۲: ۳۹):

میان هر دو بین ارباب عرفان ز خوف و از رجا گسترده میدان

بیت ۳۸۱

یقین: چون سالک را مشاهده دست داد و با چشم دل، حق را دید و نور حق در دلش تابید و از خود فانی و در حق باقی شد و از هرچه رنگ تعلق است، آزاد شد و همه تعینات را رها کرد آنگاه به یقین می‌رسد (همان: ۴۷):

از آن رو ما خلقت باطلاً گفت که آنجا در تحقیق و یقین سفت

بیت ۴۸۳

واجب و ممکن: ذات واجب، وجود مطلق است و ذات ممکن، عدم. چون ممکن از واجب، نمونه و علامت و آثار ندارد پس واجب را به ممکن، به حقیقت نتوان شناخت (برزگر خالقی و کرباسی، ۱۳۹۵: ۶۱):

یکی زامکان به واجب در تک و دو یکی از نور می‌آید سوی ضوء

بیت ۴۶۲

جمال و جلال: جلال مطلق عبارت از قهاریت حق است مر جمیع اشیا را به افنا در هنگام تجلی ذات تا هیچ شیء نماند که مشاهده جمال مطلق آن حضرت کند (همان: ۷۹):

چگونه باشد او از فکر خالی بنظرات جمالی و جلالی

بیت ۲۷۵

۶. ویژگی‌های ادبی

یعنی طرز بیان و نحوه ارائه موضوع به صورت ادبی و کاربرد آرایه‌های لفظی و معنایی. چون شیخ رشیدالدین از عرفای سده نهم هجری قمری بود، تحت تأثیر ویژگی‌های سبکی و ادبی آن دوران که به سبک عراقی موسوم بود، قرار داشت. وجود صنایع لفظی و معنوی چون جناس و مراعات نظیر و تشبیه و استعاره و... از مختصات ادبی سبک عراقی شمرده می‌شود. مهم‌ترین کاربرد ادبی مفتاح الاسرار، استفاده فراوان از آیات قرآن و احادیث در شعر است. شیخ رشیدالدین به پیروی از شیوه بیان شیخ محمود شبستری در گلشن راز، در بیان و استدلال هر مطلب به آیه‌ای از قرآن یا حدیثی استناد می‌کند. بنابراین بیشترین آرایه ادبی به کاررفته در مفتاح الاسرار، آرایه تضمین است. منظور از تضمین آن است که شاعر، آیه قرآن یا حدیث را برای تأیید و ضمانت بیت خویش و به طریق عاریه آورد (زیبایی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۹۰)؛ مانند:

هدایت چون به نور شوقش آورد ز یهدی الله جان در شوقش آورد

بیت ۱۸۲۰

که تضمینی است از آیه ۳۵ سوره نور: «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورٍ مِّنْ يَّشَاءُ» (خدا هرکس را بخواهد به نور خود هدایت می‌کند).
یا بیت:

چنین حال از عبادات یقین دان نقود گنج نجزی الْمُحْسِنِ دان

بیت ۱۰۵۹

که تضمینی است از آیه ۸۰ سوره صافات: «إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» (ما نیکوکاران را چنین پاداش می‌دهیم).

به‌جز تضمین که آرایه غالب مفتاح الاسرار شمرده می‌شود، در ادامه به برخی از آرایه‌های ادبی به‌کاررفته در این مثنوی اشاره می‌گردد:

تشبیه (اضافه تشبیهی)، در این بیت، خرد به سلیمان تشبیه شده است:

سلیمان خرد را اوست آصف که معلومات دارد بسته صف صف

بیت ۲۳۴

و در این بیت، عشق را به بحر تشبیه کرده است:

درآید بحر عشق اندر تموّج یقین آید برون بهر تفرّج

بیت ۲۲۸۷

مراعات نظیر (تناسب) بین پروانه و شمع:

کجا پروانه اینجا غیر شمعست دویی گر می‌نماید جمع جمعست

بیت ۱۰۶۰

کنایه، قدم از سر کردن یعنی از مقصد و مطلب و مراد خود گذشتن (دهخدا، ۱۳۷۲: ج ۷؛ معین، ۱۳۷۱: ج ۲):

قدم از سر کن اندر راه یاری که این‌ره سربه‌سر عجزاست و خواری

بیت ۶۷۷

جناس تام، بین دو واژه ثانی به معنی دوم و ثانی به معنی ثناگو:

انیس و محرم آن عقل ثانی است زمانی حامد و گاهیش ثانی است

بیت ۳۲۵

جناس عکس (قلب)، بین دو واژه ترتیب و تربیت:

دل از ترتیب نیکو تربیت یافت ز قانون ... جان تمشیت یافت

بیت ۶۲۹

جناس مرکب مفروق بین دو واژه کاملان و کامل آن:

عبودیت مقام کاملان است نهایت در طریق کامل آن است

بیت ۳۶۰۸

تضاد بین دو واژه نیک و بد:

که سالک را وی آرد تا سر راه کند دل را ز نیک و از بد آگاه

بیت ۴۲۴

جناس زائد بین دو واژه جود و وجود:

تفاوت نیست اندر فیض رحمان وجود جود او با جمله یکسان

بیت ۱۲۰۰

تلمیح، اشاره به داستان حضرت ابراهیم:

چو فکر راست همراه خلیل است ورا بر عدل و احسان این دلیل است

بیت ۲۴۸

استعاره، در واژه‌های مرغ به معنی سالک و طیر به معنی سلوک:

اگرچه جمله را این نوع سیر است ولی هر مرغ را نوعی ز طیر است

بیت ۲۲۶۹

و در بیت زیر مرآت به معنی قلب:

ولیکن عکس و تأثیرش بمرآت ندارد آنچنان برق و اشعات

بیت ۱۱۷۸

تأثیرپذیری از شعر نظامی که می‌گوید:

«جهان ناگه شبیخون‌سازی کرد پس آن پرده لعبت‌بازی کرد»

(نظامی، ۱۳۷۷: ۲۴۳)

درون پرده لعبت‌باز بشناس مکن از لعبتان اشکال احساس

بیت ۲۹۰۴

و تأثیرپذیری از شعر سعدی که می‌گوید:

«اگر در سرای سعادت کس است ز گفتار سعدیش حرفی بس است»

(سعدی، ۱۳۷۵: ۲۱۰)

اگر داری درون خانه‌ات کس به یک حرفی اشارت کردند بس

بیت ۸۶

۷. ویژگی‌های فکری

شیخ رشیدالدین بیدوازی که از اقطاب و مشایخ سلسله عرفانی ذهبیه به شمار می‌رود مانند دیگر مشایخ این سلسله، در سایه پایبندی به شریعت و رعایت اصول و رسوم دینی توانست در گسترش تصوف و عرفان، موفق شود. اعتقاد به شیعه اثنی‌عشری و استفاده او از احادیث و اقوال امامان در آثار و تألیفات ایشان، گواه این نکته است:

علیُّ بعثَ سرّاً معَ الكلِّ معی جَهراً التَّکْمیلُ التَّوَصُّلُ

بیت ۲۵۶۸

این بیت اشاره دارد به حدیثی از پیامبر (ص) خطاب به امیرالمؤمنین (ع) که می‌فرماید: «کنتَ مع الانبیاء سرّاً و معی جَهراً.» (تو در سر و پنهان با پیامبران گذشته بودی و با من در ظاهر و آشکار هستی) (کاشانی، ۱۴۲۳ق، ج ۷: ۲۶۹).

گرایش شیعی اثنی‌عشری و اعتقاد به همراهی نبوت و ولایت، از محورهای اندیشه شیخ رشیدالدین به شمار می‌رود:

امیرالمؤمنین	حیدر	چو	بنهاد	اساس علم و دین‌پروردن و داد
امیرالمؤمنین	شاه		مردان	حیاء و علم منبع زو یقین دان
امیرالمؤمنین	دان	شاه	افضال	بعلم و قدرت و اسرار و احوال
باصحاب و ائمه	مسند	آراست		پس از جایی که برتر از دهم‌جاست
رهش زین‌سو	بخیرالمرسلین	شد		نهایت سلسله آنرا که این شد

بود آن بزمگاه شاه مردان ورا اندر ولایت جمله سر دان
مقام فوق آن ثانی عشر شد که آن‌هادی عشر وی را چو در شد
ولایت ختم خواهد شد بمهدی نماید جلوۀ اوفوا بعهدی
که تا آن مظهر موعود آید دو عالم را ز سودا سود آید

بیت ۲۵۱۹-۲۵۲۷

صمد موحد در کتاب شیخ محمود شبستری، تفکر شیخ محمود را متأثر از مکتب ابن عربی بیان می‌کند (موحد، ۱۳۷۶: ۶۴). مسئله وحدت وجود و حرکت جوهری ادیان که از محورهای فکری ابن عربی و شیخ محمود شبستری شمرده می‌شود، بنیاد اندیشه شیخ رشیدالدین را هم شکل می‌دهد. «وحدت، یگانگی حق، مراد است» (برزگر خالقی و کرباسی، ۱۳۹۵: ۵۲) و «حرکت جوهری یعنی حرکت در نهاد و حقیقت و اصل شیء است. حرکتی ذاتی و درونی اشیاء مادی است که منشأ حرکت های ظاهری پدیده‌ها و موجب تغییر در ذات و جوهره شیء می‌گردد» (اژدر، ۱۳۹۱: ۲۲):

چو سرّ وحدت اندر هر وجودی به نوعی خاص می‌دارد شهودی

بیت ۴۲۸

اگرچه جمله را این نوع سیر است ولی هر مرغ را نوعی ز طیر است

بیت ۲۲۶۹

نهایت هریکی را مبدأ اوست که تا چه مرتبه دارد بر دوست

بیت ۲۲۷۰

زهر راهی که آیی منزل این است که وأعبد ربّک حق‌الیقین است

بیت ۲۲۷۱

هرچند شیخ رشیدالدین به مذهب شیعه اثنی‌عشری معتقد است، در عقاید کلامی خود به اشاعره متمایل می‌شود و معتزلیان را از آن‌رو که به دیدار ظاهری حق باور ندارند، ملامت می‌کند:

طریق اهل عرفان راه شرعست که این ره منتهی بر اصل و فرعست
بیت ۸۹۹
کمال تام باشد دیدن دوست که ناقص ناامید از حضرت دوست
بیت ۹۰۵
چو دارد معتزل انکار دیدار ندارد شوق و سوز و درد آن یار
بیت ۹۰۶
پس آنکه بی‌نصیب از هر کمالست کسی را کو طریق اعتزالست
بیت ۹۰۳

و بعد برخلاف این عقیده، قدم در راه اعتزال می‌نهد و می‌گوید:

لطیفی را که وی براق باشد به چشم سر بدیدن شاق باشد
ولیکن عکس و تأثیرش بمرآت ندارد آنچنان برق و اشعات
اگر جویی تو آنرا در دل خویش گشادی یابی اندر مشکل خویش
بیت ۱۱۷۷-۱۱۷۹

موارد زیر، برخی از مباحث عرفانی است که از محورهای اندیشه شیخ رشیدالدین در مفتح

الاسرار می‌باشد:

اعتقاد به رد فلسفه در شناخت خداوند:

حکیم فلسفی چون هست حیران نمی‌بیند ز اشیا غیر امکان
بیت ۷۳۰
ز امکان می‌کند اثبات واجب ازان حیران شد اندر ذات واجب
بیت ۷۳۳

اعتقاد به رد عقل در شناخت خداوند:

درین ره عقل سرگردان و حیرانست ز الحاد آخر ایمانش چه ویرانست

بیت ۷۷۷

به برهان و دلیل اثبات آن ذات ندارد حاصلی جز کبر، هیئات

بیت ۹۱۶

اعتقاد به عبودیت سالک که کمال اوست:

عبودیت کمال رهروی شد کزان افعال ذوق معنوی شد

بیت ۳۶۰۶

عبودیت مقام کاملان است نهایت در طریق کامل آن است

بیت ۳۶۰۸

اعتقاد به ضرورت وجود پیر و پیروی از او:

ره تقلید را نبود نهایت رسنده کی رسد در وی بغایت

مگر تقلید یک مرد محقق که باشد در همه باب او مدقق

نماید او به تو سرّ عبادات عبورت بخشد او از رسم و عادات

ازان تقلید تحقیق است حاصل به مقصد می‌شوی زان شیخ واصل

بیت ۶۵۹-۶۶۲

اعتقاد به توجه سالک به شرایط طریقت:

دوام ذکر و جوع و نفی خاطر سلوک و ربط دل با ... حاضر

وضوی دائمی و ترک تردید ز وحده رسته کس از قید تقلید

بیت ۶۵۷-۶۵۸

اعتقاد به حجاب‌های سلوک:

ز ظلمات و ز انوار است استار چه دوری چون بود منزل پدیدار

بیت ۶۶۸

ز نور و ظلمت خود در حجابیم خود از خود روی در زیر نقابیم

بیت ۶۷۰

اعتقاد به تفکر در نعمت‌های خداوند برای رسیدن به قرب او:

به منعم می‌رساند فکر نعمت ازینسان حظ بود در ذکر نعمت

بیت ۹۵۵

اعتقاد به تعادل در کارها:

اگر حد وسط را یاد داری دل از خیرالامور شاد داری

بیت ۶۴۱

اعتقاد به تربیت نیکو:

تو نقص والدین اندر ولد جوی ز نیکان نیک یاب از بد تو بد جوی

بیت ۶۲۷

دل از ترتیب نیکو تربیت یافت ز قانون ... جان تمشیت یافت

بیت ۶۲۹

۸. نتیجه‌گیری

۱. *مفتاح الاسرار*، شرحی است منظوم بر گلشن راز شیخ محمود شبستری که شیخ رشیدالدین بیدوازی، عارف سده نهم هجری قمری، در سال ۸۶۳ق، در اسفراین خراسان نوشته است و تاکنون یک نسخه خطی از آن در دسترس قرار دارد که در کتابخانه حوزه علمیه حضرت ولی عصر(عج) شیراز نگهداری می‌شود.

۲. نام کتاب *مفتاح الاسرار* شرح گلشن راز به جز در فهرست نسخ خطی منزوی و کتاب *اسطرغیبیه* در هیچ منبعی ذکر نشده است.

۳. *مثنوی مفتاح الاسرار*، بر وزن گلشن راز و به بحر هزج مسدس مقصور یا محذوف است. باوجود آنکه چند صفحه از آغاز آن افتاده، تعداد ابیات نسخه خطی موجود، ۷۱۱۹ بیت است که از آن میان حدود ۹۰۲ بیت از مثنوی گلشن راز گرفته شده است.

۴. نسخه خطی مفتاح الاسرار به خط میرزین العابدین بن میرمعص الدین (معزالدین) کاشانی در سال ۱۰۹۶ق کتابت شده است. از میرزین العابدین اطلاعی در دست نیست ولی درباره پدرش میرمعص الدین (معزالدین) کاشانی گفته‌اند که از خوش‌نویسان عهد صفوی بوده و خط نسخ را بسیار نازک می‌نوشته است.
۵. عدم پایبندی به یکدست بودن شیوه کتابت و وجود غلط‌های املائی نشان می‌دهد که کاتب از سواد کافی کم‌بهره بوده است.
۶. از نظر سبکی، مفتاح الاسرار متأثر از گلشن راز شبستری و پیرو سبک عراقی است که مایه‌های سبک خراسانی نیز در آن یافت می‌شود.
۷. وجود ابیات زیبا و لطیف در کنار ابیاتی متوسط یا به‌دلیل اشتباهات سهوی یا عمدی کاتب در رونویسی از ابیات مثنوی مفتاح الاسرار است و یا شیخ رشیدالدین در این مثنوی، مشق شاعری کرده است ولی در آثار دیگرش با استواری لفظ و معنا و صلابت سخن، پایگاه خود را در نظم و نثر ارتقا بخشیده و از اعتبار و مقبولیت بالایی برخوردار شده است.
۸. از نظر ادبی، مفتاح الاسرار متأثر از سبک عراقی و روش گویندگان سده نهم هجری قمری است. وجود صنایع لفظی و معنوی مانند انواع جناس، تضاد، تشبیه، استعاره، تلمیح، کنایه و... از ویژگی‌های ادبی این مثنوی به شمار می‌آید. چون شیخ رشیدالدین به پیروی از سبک شیخ محمود شبستری در گلشن راز در بیان و استدلال هر مطلب به آیه‌ای از قرآن یا حدیث استناد می‌کند، در مفتاح الاسرار، آرایه تضمین بیشترین بسامد را نسبت به دیگر آرایه‌ها دارد.
۹. از نظر فکری، شیخ رشیدالدین، تحت‌تأثیر تفکر شیخ محمود شبستری و مکتب ابن‌عربی به وحدت وجود و حرکت جوهری ادیان معتقد است. علاوه بر آن، چون شیخ رشیدالدین که از اقطاب و مشایخ سلسله عرفانی ذهبیه با گرایش شیعی اثنی‌عشری به شمار می‌رود، پایبندی به شریعت و رعایت اصول و رسوم دینی را از ارکان طریقت می‌داند.

۱۰. در سخن شیخ رشیدالدین در حوزه مسائل کلامی، دیدگاه اشعریان که معتقد به رؤیت پروردگار هستند نیز دیده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. رکابه: در عرف نسخه‌نویسی به اولین کلمه از نخستین سطر صفحه سمت چپ گفته می‌شود که کناره سمت چپ و در زیر آخرین سطر صفحه راست، کتابت شده باشد که نقش صفحه‌شمار را بر عهده داشته است (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۱۳۱).
۲. ترقیمه: عبارت پایان نسخه را گویند که کاتب پس از دعا و صلوات، از زمان و مکان کتابت یاد می‌کند و به ذکر نام خود می‌پردازد (همان: ۱۲۴).
۳. غث و سمین در اصطلاح اهل ادب، سخنی که یکدست و هموار نباشد، ابیاتی عالی و پرمغز در کنار اشعار و جملات سست، قرار گرفته باشد (همایی، ۱۳۷۰: ۴۰۸).

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ازدر، علیرضا. (۱۳۹۱). بررسی انتقادی نظریه حرکت جوهری ملاصدرا. دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت صدرایی، ۱ (۱)، ۷-۲۲.
۳. اکبری، منوچهر (۱۳۹۳). معرفی نسخه خطی شرح گلشن راز شیخ مظفرالدین علی بن محمد شیرازی رومی. فصلنامه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، شماره ۲۳، ۲۴۷-۲۶۱.
۴. الهی اردبیلی، حسین. (۱۳۷۶). شرح گلشن راز. تصحیح و تعلیقات محمدرضا برزگر و عفت کرباسی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۵. امیری خراسانی، احمد. (۱۳۹۵). معرفی نسخه خطی و بررسی سبکی شرح گلشن راز احمد بن موسی رشتی استادی. فصلنامه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، پاییز ۱۳۹۵، شماره ۳۳، ۲۲۵-۲۴۳.
۶. برزگر خالقی، محمدرضا و کرباسی، عفت. (۱۳۹۵). تصحیح مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز تالیف شمس‌الدین محمد لاهیجی. تهران: انتشارات زوار.
۷. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۵۰ق). غزلیات، شرح و توضیح سی و دو غزل از آقامیرزا احمد عبدالحی مرتضوی تبریزی (وحیدالاولیا). شیراز: انتشارات خانقاه احمدی.
۸. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۹۶). اسرار و رموز عشق و محبت. تصحیح و شرح جواد حامدی‌حق. تهران: نشر شریف.
۹. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۹۶). أسطر غیبیه. تصحیح و شرح جواد حامدی‌حق. تهران: ناشر مؤلف.
۱۰. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۶۵). ریاض الافیاض. معرفی‌شده در مجله فرهنگ و تحقیقات ایرانی آینده، ص ۷۸۷.
۱۱. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۷۴). ریاض الافیاض. معرفی‌شده در هفته‌نامه فرهنگی-اجتماعی ندای قومس، شماره ۲۲۶.
۱۲. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۸۲). المصباح. تصحیح و شرح جواد حامدی‌حق. تهران: نشر شریف.
۱۳. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۹۶ق). مفتاح الاسرار در شرح گلشن راز شیخ محمود شبستری. به کتابت میرزین العابدین میرمعزالدین کاشانی. نسخه خطی (دست‌نویس) در فهرست نسخ خطی منزوی. نگهداری در کتابخانه حوزه علمیه حضرت ولی عصر شیراز.

۱۴. بیدوازی، رشیدالدین. (۱۳۹۰). **تصحیح و شرح اسطر غیبیه**. رساله دکتری سیده طیبه حسینی ازغندی. دانشگاه فردوسی مشهد.
۱۵. ترکه اصفهانی، صائن‌الدین علی. (۱۳۷۵). **شرح گلشن راز**. تصحیح و تعلیق کاظم دزفولیان. تهران: آفرینش.
۱۶. داعی‌الله، نظام‌الدین محمود. (۱۳۶۲). **نسائم گلشن**. تصحیح محمد نذیر. تهران: مرکز تحقیقات ایران و پاکستان.
۱۷. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۲). **لغت‌نامه دهخدا**. تهران: دانشگاه تهران.
۱۸. دهقان، علی. (۱۳۹۸). معرفی نسخه خطی شرح گلشن راز بابا نعمت‌الله نخجوانی و بررسی ویژگی‌های سبکی آن. **فصلنامه بهارستان سخن**، ۱۶ (۴۴)، ۱۹۷-۲۱۸.
۱۹. زیبایی‌نژاد، مریم. (۱۳۹۷). مرز اقتباس و تضمین با رویکرد اثرپذیری از قرآن. **پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت**، ۷ (۱)، ۷۹-۹۳.
۲۰. سجادی، سید ضیاء‌الدین. (۱۳۷۲). **مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف**. ج ۲. تهران: سمت.
۲۱. سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۷۵). **کلیات سعدی**. به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: ناهید.
۲۲. شبستری، محمود. (۱۳۷۷). **گلشن راز**. تصحیح الهی قمشاهی. تهران: نشر علمی و فرهنگی.
۲۳. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۱). **سبک‌شناسی شعر**. تهران: فردوس.
۲۴. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۰). **تاریخ ادبیات در ایران**. تهران: فردوس.
۲۵. ظهوریان، یوسف، اسدیگی، اردشیر، دلبری، شهربانو و روحی، علیرضا. (۱۴۰۲). تأثیر معنویت و عرفان در بین عالمان و صوفیان تشیع‌گرا در نیمه اول قرن نهم هجری. **فصلنامه ادیان، مذاهب و عرفان (نشریه عرفان اسلامی)**، شماره ۷۵، ۱۹۵-۲۱۰.
۲۶. کاشانی، ملافتح‌الله. (۱۴۲۳ق). **زبدۀ التفاسیر**. قم: بنیاد معارف اسلامی.

۲۷. لاهیجی، محمد. (۱۳۷۴). *مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز*. مقدمه و تصحیح محمد برزگر خالقی و عفت کرباسی. تهران: زوار.
۲۸. مانی، ک. (۱۳۷۰). *شروح گلشن راز*. نشریه ادبستان فرهنگ و هنر، شماره ۳۶، ۲۶-۳۲.
۲۹. مایل هروی، نجیب. (۱۳۶۹). *نقد و تصحیح متون*. مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۰. مردانی، فیروز. (۱۳۹۷). *معرفی نسخه خطی شرح گلشن راز شیخ بابانخجوانی و بررسی عناصر سبکی و محتوایی آن*. مجله نثرپژوهی ادب فارسی، شماره ۴۳، ۱۵۵-۱۷۵.
۳۱. معین، محمد. (۱۳۷۱). *فرهنگ معین*. تهران: امیرکبیر.
۳۲. منزوی، احمد. (۱۳۷۷). *فهرست نسخه‌های خطی*. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۳۳. موحد، صمد. (۱۳۷۶). *شیخ محمود شبستری*. چ ۱. تهران: طرح نو.
۳۴. نصرآبادی، محمدطاهر. (۱۳۷۹). *تذکره نصرآبادی*. به کوشش احمد مدقق یزدی. یزد: دانشگاه.
۳۵. نظامی گنجوی، (۱۳۷۷). *کلیات خمسة حکیم نظامی*. تصحیح وحید دستگردی. تهران: صفی‌علیشاه.
۳۶. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۰). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. چ ۷. تهران: هما.